



ФАРҶОНА ВОДИЙСИДА ТОПОНИМЛАР ВА МАҲАЛЛИЙ ТЕРМИНЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ-ЭКОЛОГИК ФУНКЦИЯСИ

¹Н.Комилова

Табиий фанлар факультети.

География кафедраси в.в.б.доценти,

²Ж.Мирзатиллаев

География кафедраси магистри.

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.7801852>

ARTICLE INFO

Received: 27th March 2023

Accepted: 04th April 2023

Online: 05th April 2023

KEY WORDS

Қулон, (Қулонсой, Қулонбоши, Сиртлон (Дўлта, Дўлтали топонимларидан), Йўлбарс (Палангдара топонимидан) иборат.

ABSTRACT

Ушбу мақолада топонимларнинг номлашнинг табиий-географик хусусиятига эътибор қаратилади. Топонимларнинг табиий-географик асосларини ландшафт компонентларининг хусусиятлари (рельеф, иқлим, гидрографик тўр, тупроқ, ўсимлик ва хайвонот дунёси) ҳамда унинг тури (Чўл, чала чўл, дашт, ўрмон...) белгилайди, чунки объектга ном берилганда антропоген таъсир ўз кучини кўрсатади.

Географик объектларни номлашда унинг табиий-географик хусусиятига эътибор қаратилади. Топонимларнинг табиий-географик асосларини ландшафт компонентларининг хусусиятлари (рельеф, иқлим, гидрографик тўр, тупроқ, ўсимлик ва хайвонот дунёси) ҳамда унинг тури (Чўл, чала чўл, дашт, ўрмон...) белгилайди. Шу жойда топонимларнинг дастлабки, антропоген таъсирга учрамаган ҳолатидан келиб чиқиб ном берилганига эътибор қаратиш зарур бўлади. Чунки, объектга ном берилгандан сўнг у хўжалик фаолиятига тортилиши, антропоген таъсир остида ўзгариши кузатилади.

Экологик топонимларни амалда фойдаланиш мумкин бўлган жиҳатларига, бажарадиган вазифасига қараб, 4 та гуруҳларга бўлишни таклиф этиш мумкин.

Юқоридаги тасниф бўйича биринчи гуруҳга Фарғона водийсида ҳозирги вақтда антропоген таъсир натижасида йўқ қилиб юборилган ўсимлик ва хайвонот дунёси ҳақида маълумот берувчи топонимлар киритилади. Улар анча олдиндан маълум бўлса-да, бироқ улар экологик билимлар ойнаси орқали таҳлил этилмаган. Ўзбекистонда С.Қораевнинг 1970 йилда нашр этилган «Географик номлар маъносини биласизми?» номли асарида экологик функцияси мавжуд топонимлар ҳақида илк бор фикр билдирган эди. Олим жойларга ном беришга асос бўлган ўсимлик ёки хайвонлар йўқ бўлиб кетганини, бироқ жой номлари сақланиб қолганлигини ёзади. Бу номлар таҳлилига экологик тамойиллар бўйича ёндашилса, кишилар хўжалик фаолияти ёки бошқа омиллар натижасида йўқ қилиб юборилган хайвон ва ўсимликлар ҳақида маълумот олиши мумкин. Масалан, юқоридаги асарда қачонлардир мамлакатимиз ҳудудида яшаган Қулон, (Қулонсой, Қулонбоши, Қулонтёпа топонимларидан), Булон (Булон, Булonti топонимларидан), Сиртлон (Дўлта, Дўлтали топонимларидан),



Йўлбарс (Палангдара топонимидан) каби ҳайвонлар ҳозирда йўқ бўлиб кетганлиги айтилади. Бу ҳолат сабабларини, моҳиятини очиб бериш, бундай ҳолатлар келажақда такрорланмаслиги учун ҳаракат йўналишини белгилаб бериш экологик топонимика йўналишидаги тадқиқотлар асосини ташкил этади.

Фарғона водийсидаги учрайдиган ҳайвонот дунёсининг вакиллари ҳам жой номларига, ҳамда этнонимларнинг тамғаси сифатида қабилалар номига қўйилган ҳолатлар кўп учрайди. Ҳар икки ҳолатда ҳам мазкур ҳайвонларнинг кўпчилиги бугунги кунда Фарғона водийсида табиий ҳолда учрамаслигини қайд этиш зарур. Жумладан, Бувайда туманидаги *Алқор*, Андижон туманидаги *Бўрибой*, Марҳамат туманидаги *Бўрибоши*, Данғара туманидаги *Бўриқум*, Норин туманидаги *Бўритена*, Балиқчи ва Норин туманларидаги *Еттиқашқир* каби номлар жой ёки уруғ номи бўлишидан қатъий назар бугунги кунда республикамиз Қизил китобига киритилган бўрининг номидан олинган. Ундан ташқари Фарғона водийсида ҳозирда ёввойи ҳолда учрамайдиган туя номи билан боғлиқ жой номлари Марғилон шаҳрида (*Туягум*), Жалақудуқ (*Туялас*) ва Избоскан туманларида (*Туячи*) учрайди. Шунингдек, қушлар номи билан боғлиқ Қўштепа туманидаги *Қорақушчи*, Ўзбекистон ва Шахрихон туманларидаги *Қушқўноқ*, Фурқат ва Марҳамат туманларидаги *Қушчи*, Асака туманидаги *Олақанот*, Жалақудуқ туманидаги *Янгисор* каби жой номлари бор. Бундан ташқари уй ҳайвонлари номи билан аталувчи *Қўчқорчи*, *Олабуқа*, *Бўрибосар*, *Катта-Айғир*, *Кичик-тўртайғир* каби жой номлари ҳам учрайди. Бу номларнинг кўпчилиги уруғ номидан олинган бўлиши ҳам мумкинлигини қайд зарур. Шундай бўлганда, ҳам номнинг қўйилиши аждодларимизнинг табиатнинг нозик жонзотларига эҳтиёткорона муносабатда бўлиш тимсоли сифатида қаралиши зарур. Ҳайвонот дунёсига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш жуда қадимдан халқимизнинг азалий удумларидан бири саналган. Жумладан, «Авесто» китобида келтирилишича, ит илоҳий ҳайвон ҳисобланган. Итга азоб берган ёки уни ўлдирган одамни минг қамчи уриб жазолашган. Ислон динининг муқаддас китоби Қуръони-Каримнинг Бақара, Моида, Нахл, Хаж, Қасос, Анфол сураларида ва хадисларда ҳайвонот дунёсига раҳм-шафқат билан муносабатда бўлиш кўп марта айтилган.

Фарғона водийсида ҳозирда йўқ бўлиб кетган ёки камайган ўсимликлар номи билан боғлиқ ҳолдаги жой номлари ҳам учрайди. Масалан, Бешариқ туманида Чорбоғтуронғи номли қишлоқ бор. Чор атрофда туронғи ўсганлиги туфайли шундай номланган қишлоқда ҳозирда туронғини топиш қийин. Шунингдек, кўплаб ўсимликлар номи билан аталган жойларда бу ўсимлик учрамаслиги мумкин. Жумладан, Андижон туманидаги Пистамозор, Чилонмозор, Марҳамат туманидаги Чилон каби.

Ўсимлик номларининг экологик тадқиқотлар учун аҳамиятли томони шундаки, улар топонимиканинг позитивлик қонунияти асосида қўйилган. Бу қонуният бўйича қўйилган номлар географик объектларнинг табиий ёки ижтимоий-иқтисодий аломатларини, ўзига ҳос хусусиятларини яъни реал воқеа-ҳодисаларни ўзида акс эттиради. Шунинг учун ҳам бу номлар билан аталган ўсимликлар учун мазкур ҳудудларнинг тупроқ экологик шароити энг мақбул эканлигини ҳам англатади. Масалан, Жалақудуқ, Пахтаобод, Олтиариқ, Ўзбекистон, Косонсой, Поп, Янгиқўрғон



туманларида *Олмазор*, *Олтиариқ*, *Бувайда* туманлари ва *Марғилон* шаҳрида *Узумзор*, *Олтиариқ* туманида *Узумчи*, *Уйчи* туманида *Шафтоли*, *Шафтолизор*, *Бўз*, *Андижон* туманларида *Мингўрик*, *Фарғона*, *Андижон*, *Косонсой* ва *Чортоқ* туманларида *Ўрикзор*, *Қува* ва *Избоскан* туманларида *Анорзор*, *Наманган* туманида *Анжирзор* каби жой номлари шулар жумласидандир.

Иккинчи гуруҳга жойнинг хўжаликда (асосан деҳқончиликда) фойдаланиш нуқтаи-назаридан салбий хусусиятларини акс эттирувчи географик номлар ва терминлар киради. *Фарғона* водийсида бундай гуруҳга *адир*, *бўз*, *бўктар*, *дара*, *дам*, *дашт*, *ёвон*, *ёз* (*и*), *жар* (*ёр*), *зах*, *қўлоб*, *сел*, *санг*, *тағоб*, *тақир*, *шўр*, *чим*, *қия*, *қум*, *қоқ* каби жойнинг хусусиятини акс эттирувчи терминлар иштирокида ясалаган жой номларини киритиш мумкин. Бундай терминларнинг экологик аҳамияти шундан иборатки, улар тупроқнинг шўрланишини, ер ости сувларининг ер бетига яқинлигини, ҳудуднинг ер усти тузилиши ҳақидаги ахборотни (хабарни) ном орқали у ердан фойдаланувчиларга етказиб беради. Рельефи тепа бўлган жойларда ҳимоя функциясидан ташқари, ер ости сувларининг чуқурда бўлиши, ернинг захлаш хавфи камлиги билан ҳам характерланади. Рельефнинг қиялиги жарланиш, шўрланиш, эрозияни юзага келтирса, рельефнинг қуйи қисмида жойлашган ҳудудларда ер ости сувларининг кўтарилиши, ботқоқлашиши каби салбий ҳолатлар кўпроқ кузатилади. Юқоридаги ҳолатларни халқимиз жой номларини мавжуд рельефга мослаб қўйиш орқали номнинг экологик функциясини ҳосил қилишган. Жойга ном у жой кишилари томонидан ўзлаштирилгандан сунг қўйилади. Антропоген таъсирни ҳар қандай салбий экологик ўзгаришларга олиб келиши номларнинг даракчилик функцияси орқали кейинги авлодларга етказиб берилади.

Водийда ҳудуднинг жарлик эканлигини ёки жарланиш хавфи юқорилиги ҳақида дарак беручи *Жаманжар* (Ўзбекистон тумани), *Жарқишлоқ* (Бешариқ, Данғара, Тошлоқ туманлари), *Ёрқишлоқ* (Жалақудуқ, Чуст туманлари), *Жартена* (Балиқчи тумани), *Ёртена* (Тўрақўрғон тумани), *Ёрбоши* (Булоқбоши, Уйчи, Андижон туманлари), *Кесканёр* (Чортоқ, Уйчи туманлари) каби қишлоқ ва маҳалла номлари учрайди.

Фарғона водийсида тупроқнинг шўрланиши билан боғлиқ бўлган жой номлари ҳам талайгина. Улар жумласига *Шўр* (Учкўприк тумани, Балиқчи, Бувайда, Бешариқ, Фурқат туманлари), *Шўрқишлоқ* (Бувайда, Ўзбекистон, Боғдод, Тошлоқ, Наманган, Асака, Марҳамат туманлари), *Шўрқақир* (Марҳамат тумани) ларни киритиш мумкин. Экологик даракчилик функциясини бажарувчи жой номлари орасида нафақат қишлоқ, маҳалла, кўча номлари балки, бутун бошли туманлар номи борлиги диққатга сазовордир. *Жумладан*, *Ёзёвон* (чўл, дала, текислик), *Тошлоқ* (қиррали тош), *Кўрғонтепа* (баланддаги қўрғон), *Чортоқ* (чор атрофи тоғ) каби туман номлари жойнинг рельеф хусусиятини англатса, *Бешариқ*, *Булоқбоши*, *Жалақудуқ*, *Олтиариқ*, *Учкўприк* каби туманлар номи эса бевосита сувлик билан боғлиқ эканлигини таъкидлаш мумкин.

Учинчи гуруҳга ноёб табиат гўшаларини (сой, булоқ, чашма, тоғ, ғор, қоя, тепалик) ҳамда шаҳар, қишлоқ, маҳалла ҳудудини ёки уни бир қисмини муҳофаза қилишга ёрдам берувчи географик номлар киритилади. Бундай географик номлар билан аталган жой, тоғ ва сувликлар аҳоли томонидан илоҳийлаштириб, зиёратгоҳ ва



қадамжоларга айлантирилган. Бундай номлар шу хууддаги табиат компонентларини муҳофаза қилишга, табиат бойликларидан оқилона фойдаланишга, аҳоли масканларида сокин ва осойишта муҳитни яратишга ёрдам беради. Бундай диний-хуқуқий муҳофаза усулини қўллаб она табиатни асрашга ўлкамизда шаклланган юксак маънавий этноэкологик маданият сифатида қаралмоғи лозим. Топонимлар таркибида «авлиё», «азиз», «бобо», «бува», «гўр», «мозор», «момо», «ота», «пир», «улуғ» сўзларидан бирининг қўлланиши асосида яратилган топонимлар манзилни кўрсатиб беришдан ташқари экологик вазифани ҳам бажаради. Фарғона водийсида бундай номлар қаторига *Тошқўрғони Азиз*, *Ёрдони Азиз*, *Саткак Азиз* (Фарғона тумани), *Зангибобо* (Андижон тумани), *Оқёзбобо*, *Қораёзбобо* (Ўзбекистон тумани), *Қулбобо* (Фурқат тумани), *Бувайда* (Бувайда тумани), *Бувайдо* (Шахрихон тумани), *Баланд Гўртепа* (Мингбулоқ тумани), *Гўраввол* (Марғилон шаҳри), *Гўровон* (Балиқчи тумани), *Гўрмирон* (Косонсой тумани), *Арабмозор* (Тошлоқ тумани), *Бувимозор* (Бувайда тумани), *Гурунчмозор* (Жалақудуқ тумани), *Мозортаги* (Қува, Фарғона туманлари), *Хўжамозор* (Данғара тумани), *Зираймомо* (Олтиариқ тумани), *Момохон* (Мингбулоқ тумани), *Мустофоқул-ота* (Риштон тумани), *Ялонғочота* (Қўқон шаҳри), *Қўчқорота* (Қирғизистон Республикаси), *Пошопирим* (Бувайда тумани), *Ўшпирим*, *Йигитпирим* (Қирғизистон Республикаси) каби номларни мисол келтириш мумкин.

Тўртинчи гуруҳга хусусий мулк сифатида бирор бир кишига, миллат, элат ёки уруғ-қабилага, мачит, мадраса, мактаб, маҳалла ёки қишлоқ аҳолисига вақтинча ёки доимий фойдаланиш, умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи билан берилган кўчмас мулк асосан ерлар, қадимда эса маҳалла ёки қишлоқни ариқ, сой, қудуқ ёки ховуз номларини экологик функцияси ҳақида фикр юритилади. Бундай номлар кишиларда табиий-антропоген объектларга нисбатан эгалик хиссини шакллантиради, улардан оқилона, асраб авайлаб фойдаланишга чорлайди. Хусусий мулкка нисбатан эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш орқали бу объектларнинг табиий-экологик ҳолати сақлаб қолинади. Бундай номларнинг чек қўшимчаси билан ҳосил бўлган гуруҳига *Бобочек* (Шахрихон тумани), *Даминбойчек* (Избоскан тумани), *Ёрқинбойчек* (Учқўрғон тумани), *Мирзабошичек* (Балиқчи тумани), *Насриддинчек* (Пахтаобод тумани) кабиларни киритиш мумкин.

Бундан ташқари табиий-антропоген объектларга (Ер, сув хавзаси, маҳалла ва б.) эгалик қилиш орқали бу ердаги ижтимоий-экологик мувозанатни сақлаш маданияти жой номларига киши ёки уруғ, қабила номларини бериш орқали рўёбга чиқарилган.

Аҳоли масканларини шу ерда яшаган уруғ-қабила, элат номи билан аташ кенг тарқалган. Водийдаги топонимлар орасида уруғ-қабила номларини билдирувчи *Айрончи*, *Бешбола*, *Бешкапа*, *Бўжай*, *Дўрман*, *Жалоир*, *Галаботир*, *Кенагас*, *Минг*, *Найман*, *Қангли Уйғур*, *Қашқар*, *Қурама*, *Қўнғирот* каби номлар кўп такрорланади. Баъзан топоним таркибидаги бир элемент этноним бўлиши кузатилади. *Арабон*, *Араббанд*, *Араблар*, *Арабмозор*, *Арабхона*, *Арабқишлоқ*, *Арабқўрғонча*, *Аравон*, *Янги Араб*, *Эски Араб*, *Арабек*, *Арабтўпи*, *Араб* маҳалла каби қишлоқлар номи араб халқи номи билан боғлиқдир. Фарғона водийси топонимик харитасига киритилган қишлоқ ва маҳаллаларга қўйилган номлар орасида энг кенг тарқалгани найман уруғининг номидир. Ҳозирда *Найман* номли қишлоқлар Фарғона водийсининг Андижон, Бувайда,



Булоқбоши, Марҳамат, Мингбулоқ, Норин, Олтиариқ, Поп, Тошлоқ, Шахрихон, Кува туманларида ҳамда Қувасой шаҳрида, Найманча Данғара, Тўрақўрғон туманларида, Найман-Бўстон Тошлоқ туманида, Наймансой Ўзбекистон туманида учрайди.

References:

1. Наргиза Уриновна Комилова. Влияние этноэкологических культур на экосистему Ферганской долины. Вестник науки и образования 2 (12 (36)), 73-75, <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-etnoekologicheskikh-kultur-na-ekosistemu-ferganskoj-doliny>
2. Юсуфжон Исмоилович Аҳмадалиев, Муроджон Насириллохон ўғли Мусаев. Андижон вилоятида туризмни ривожлантиришда Хонобод туристик рекреацион зонасининг ўрни. Academic Research in Educational Sciences. Volume 3 | Issue 10 | 2022
3. Nargiza Urinovna Komilova. Territorial features of the organization of settlements. 3/6. 809-813. 2022. <https://cyberleninka.ru/article/n/territorial-features-of-the-organization-of-settlements>
4. NU Komilova. Ethnogeographic aspects of social environmental problems. 3/6. 12-18. 2022. <https://cyberleninka.ru/article/n/ethnogeographic-aspects-of-social-environmental-problems>
5. Komilova Nargiza Urinovna. Gradual study of geographic features of ethno-ecological culture. European science review, 82-84. <https://cyberleninka.ru/article/n/gradual-study-of-geographic-features-of-ethno-ecological-culture>